

РЕЦЕНЗІЯ

на дисертацію **Шеремет Анни Віталіївни**
«Фемінативи у функціонально-стильових сферах української літературної мови: норма і перспективи»

(Київ-Дрогобич, 2024. 342 с.), подану до захисту на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія

Словотвірна категорія жіночості, яка акумулює у своєму складі субстантиви на позначення осіб жіночої статі, сьогодні активно поповнюється новими одиницями, сприйнятими українським суспільством неоднозначно: то зі схваленням, то різко негативно, як, скажімо, І. Фаріон, котра всіх прихильників фемінативів називає (а радше прозиває) «гендернутими». Серед прихильників фемінізації, тобто творення назв осіб жіночої статі від особових іменників чоловічого роду, як і серед її критиків, не тільки філологи-лінгвісти, покликанням і сенсом життя яких є людська мова й усі явища та процеси, з нею пов'язані, а й люди інших фахів і наукових зацікавлень. Зокрема, історикиня (вона так зволить себе називати) Н. Залєток у монографії «Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни» (Київ, 2022) зауважує: «... українське суспільство доволі неоднозначно відреагувало на їхню [фемінітивів] появу в публічному дискурсі – в офіційній документації, на державних підприємствах, у наукових колах введення їх у масовий обіг відбувається неохоче, а в інтернеті точаться баталії, де критики заявляють про «калічення» мови словами жіночого роду <...>». «Поява фемінітивів в українській мові, – продовжує далі вона, – це маркер тих якісних змін у суспільстві, що відбуваються впродовж останніх десятиліть під впливом загальносвітових тенденції до демократизації і встановлення рівності між статями. Мова розвивається, відображає поточний стан світобачення тією чи тією спільнотою й одночасно бере участь у його подальшому вдосконаленні» (с. 49–50). Заради справедливості наведемо й протилежну думку – мовознавця

В. Радіонова, оприлюднену на сайті газети «Закон і бізнес»: «Якщо сексизм – це обмеження в правах за статевою ознакою, то вживання назвиськ щодо жінок – насмішка за статевою ознакою». Утворення філологія, філософія, фотографія, каже він, «не ті, на які слід рівнятися. Люди, виховані на добірних взірцях української мови, ніколи на цю нісенітницю не пристануть».

А ось твердження, та би мовити, третейського судді, – прихильниці зваженого підходу до фемінативів А. Архангельської, яка у виданій 5 років тому монографії «Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику» ствердила: «Серед словотворчих процесів на сучасному етапі розвитку української мови цей різновид [суфіксальний] фемінізації формує один із найпотужніших магістральних номінаційних потоків новітньої доби, а сама тематична сфера фемінінного словотворення без перебільшення передує у переліку найактуальніших “тем” у мовному житті сучасного українського суспільства».

Очевидно, і сама дисертантка, А. Шеремет, і її наукові керівники, М. Навальна та П. Мацьків, керувалися саме цими чи близькими до них думками, визначаючись із темою дослідження та аспектами її розгляду.

У Вступі до дисертації авторка переконливо довела її актуальність. Попри немалий шерег дослідників фемінінної проблематики (їхні прізвища тут ретельно перелічені) вона зуміла віднайти лакуну для свого наукового пошуку – «Фемінативи у функціонально-стильових сферах української літературної мови: норма і перспективи» та визначитися з його метою. Її окреслено так: «... *аналіз та класифікація актуальних фемінних утворень у контексті стильової динаміки сучасної української мови в перспективному аспекті, а також з погляду прескриптивної та дескриптивної норми*» (с. 24).

На досягнення мети спрямовані п'ять сформульованих дисертанткою завдань, а також укладена нею електронна картотека фактичного матеріалу – 2000 одиниць, відібраних із різних джерел. Їхній склад і перелік вражають: тут і періодичні, й онлайн-видання, художні твори, українські блоги, сайти

державних підприємств і громадських організацій, онлайн-сервіси пошуку вакансій тощо.

Вступ, як заведено, містить, окрім зазначеного, рубрику про методи дослідження й інформацію про наукову новизну одержаних результатів і теоретичне та практичне значення роботи, яку б варто було розширити, акцентуючи передусім на значущості отриманих у ході вивчення проблеми даних для процесів мовного унормування в цій ділянці українського лексикону та витворення нового літературного взірця української мови на тлі нинішнього її функціонального розмаїття.

Перший розділ праці теоретичний. Він має назву «Фемінативи як об'єкт дослідження в сучасній українській лінгвістиці». У ньому 3 підрозділи, 2 з яких (перший і третій) почленовані на підрозділи. Перший із цих підрозділів розкриває проблему термінної неусталеності в цій ділянці мовознавчої теорії (*назви осіб жіночої статі, фемінативи, фемінітиви, феміноніми*), засвідчуючи водночас різне окреслення вченими обсягу поняття «фемінатив»; характеризує аспекти дослідження фемінативів у сучасному українському мовознавстві в пов'язанні з такими феноменами, як дискурс, концепт, мовна картина світу, мовний сексизм і фемінізація, національно-культурний стереотип. Тут пошлемося на думку авторки, яка пояснює причини звернення до них: «... на динаміку функціювання фемінативів у сучасній українській мові впливає сукупність позамовних чинників, а саме: дискурсивне середовище, послідовне впровадження гендерних політик, соціальна активність жінок, гібридна та інформаційна війна з РФ (с. 41). Зауважимо, однак, що назву підрозділів підрозділу 1.1 «Лінгвістичні аспекти вітчизняних досліджень фемінативів» належало б гармонізувати (пор., для прикладу: 1.1.1. Дискурсивний підхід до вивчення фемінативів в українському мовознавстві; 1.1.2. Актуальні проблеми вживання фемінативів у функціональних стилях української мови), хоч би з огляду на те, що терміни *аспект* і *погляд* не є семантично тотожними.

У підрозділі 1.2. розглянуто класифікації фемінативів у працях українських дослідників – А. Архангельської, М. Брус, І. Воловенко, А. Загнітка, С. Лагдан, С. Семенюк, зазначено критерії, на яких вони засновані (морфологічний, краще структурний, та семантичний), відзначено класифікацію І. Воловенко як таку, що «має за основу систему бінарних опозицій за ступенем експресивної маркованості» (с. 50), бракує лиш висновку про те, яку класифікацію і чому прийнято в рецензованому дослідженні. Проте критерії (в авторки – параметри) класифікації перелічено на початку II розділу, цитуємо: *«з погляду походження лексики (питома та запозичена лексика), з погляду словотвірних моделей, з боку стилістичної нейтральності або маркованості (емоційно-експресивної та функціонально-стилістичної), з боку лінгвістичної нормованості (очевидно, нормативності – М. Ф.) та з боку впливу екстралінгвальних чинників»* (с. 79)

У третьому підрозділі А. В. Шеремет доволі ґрунтовно аналізує праці вчених, у яких актуалізовано проблему вживання фемінативів у науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, художньому, розмовному стилях мови. П'ять стилів і, відповідно, п'ять підрозділів.

Завершують перший розділ висновки, які фіксують основні напрацювання дисертантки щодо розглянутих у кожному з підрозділів питань.

Розділи другий і третій рецензованого дисертаційного дослідження мають прикладний характер. У першому з них докладно проаналізовано особливості вживання фемінативів у всіх писемних стилях сучасної української мови, а в другому – у її розмовному стилі. На підтвердження докладності аналізу зазначимо, що тільки перший підрозділ цього розділу («Фемінативи в публіцистичному стилі сучасної української мови») містить 16 підрозділів, у яких розглянуто цілу низку питань, зокрема: особливості функціонування фемінативів-експресем у текстах новин і в їхніх заголовках; як засобів емоційно-оцінної виразності; фемінативів політичної, юридичної,

військової і спортивної сфер; фемінних катойконімів у текстах цього стилю; суржикових фемінних елементів у мові інтернетових засобів масової комунікації тощо. Кожне з теоретичних положень авторки в основному доречно проілюстроване прикладом уживання фемінітивів у тексті якогось із жанрів публіцистичного стилю, але трапляються також або помилкові судження, або невдалі ілюстрації. Скажімо, на с. 81 дисертантка зазначає, що «формант *-ес-а* не є поширеним через притаманну йому пейоративність та негативно-знижувальні оцінні конотації». Чужомовному суфіксові *-ес-а*, як і решті запозиченим, ці ознаки не властиві – тому підтвердженням похідні *поетеса, стюардеса, баронеса, патронеса, віконтеса, принцеса*. Інша річ, що їх можуть набувати фемінні новотвори з цим суфіксом, і передусім через його непродуктивність в системі українського словотворення. Не зрозуміло також, чому «юкстапозит *жінка-військовослужбовець*, у якому основна лексема має закінчення жіночого, а прикладка – чоловічого роду» (с. 82) потребує особливого розгляду, тоді як наведені на цій же сторінці деривати *жінка-стоматолог, жінка-фотограф, жінка-посол, жінка-поліцейський* така заувага не супроводжує. Важливим є, окрім того, з'ясувати, на якій підставі одиниці *жінка-волонтер, волонтерка-медик* зараховано до емоційно-експресивної фемінної лексики публіцистичного стилю (с. 87).

У підрозділі 2.2 розкрито особливості функціонування фемінативів в офіційно-діловому стилі. Тут наголошено на тенденціях уживання фемінативів на позначення посад жінок у мові документів нормативної бази України, звернено увагу на ненормативні фемінні одиниці. Актуальним для розвитку української лінгвостилістики вважаємо висновок авторки про дифузність стилів, розмивання меж між ними, зокрема, між науковим і публіцистичним (с. 104), офіційно-діловим і публіцистичним (с. 128).

Щоб виявити особливості й тенденції використання фемінативів у науковому стилі української мови, А. Шеремет дослідила тексти розвідок із

гендерної лінгвістики, аграрних наук, соціології, філософії, інших гуманітарних наук, простежила специфіку функціонування фемінних одиниць на позначення неживих істот.

Позначений багатством і різноплановістю підрозділ про фемінитиви в художньому стилі сучасної української мови. Зауважимо, що матеріал для своїх узагальнень та окреслення тенденцій А. Шеремет відбирала як з текстів українських авторів, так із українських перекладів творів зарубіжної літератури. Йдеться тут про фемінні експресиви та юкстапозити, про фемінитиви сакральної сфери й фемінні назви міфічних істот, про фемінні фауноніми як результати метафоричних перенесень, про назви жінок за видами занять, за походженням або місцем проживання, станом здоров'я, віком, ступенем спорідненості та навіть про фемінні прізвища – усього не перелічити.

У висновках до 2 розділу зазначено, що «в писемних стилях української мови зафіксовано 671 фемінатив. Серед них: 307 лексичних одиниць у текстах публіцистичного стилю, 36 – офіційно-ділового, 86 лексичних одиниць у науковому стилі та 242 – у художньому стилі української мови. Визначені, окрім того, лідери (звичайно, за чисельністю) у кожному з підрозділів. Варто навести тут таке з констатувань авторки: «Слід зазначити, що в українській мові, на відміну від польської та англійської, автори прозових творів використовують фемінитиви не так охоче. Для українських письменників фемінитиви є засобом експресивізації творів, що обмежує їхнє функціонування, зарубіжні ж автори вживають фемінитиви відносно жіночих персонажів набагато ширше» (с. 199). Надзвичайно важливе спостереження А. Шеремет, що стосується динаміки вживання фемінативів у функціональних стилях української мови й окреслює їхнє майбутнє в контексті аналізованої проблеми, наведене в третьому розділі рецензованого дослідження, де йдеться про функціонування фемінної лексики у мові блогів та соціальних мереж. Воно

звучить так: «спостережено рух фемінативів з розмовного стилю в бік писемних стилів – наочним є поступовий відхід від прескриптивної мовної норми у бік дескриптивної за вибору мовцями фемінативів в усній та письмовій комунікації» (с. 201).

Проаналізувавши тексти писемних і розмовного стилів, виявивши всі семантичні та структурні розряди фемінативів у них, авторка доходить висновку, що «найбільш яскраво фіксує фемінну лексику мова спілкування в мережі Інтернет». Такий стан речей вона пояснює впливом екстралінгвальних чинників, менш суворими стильовими обмеженнями та ширшою палітрою використовуваних мовних засобів для вираження думки. Однак цікаво було б довідатися, чому дисертантка обрала стратегію, так би мовити, відстороненої репрезентації себе в праці, див., для прикладу: «Автор виокремлює з корпусу зібраного матеріалу лексичну групу з негативним оцінним компонентом» (с. 87); «Це видається автору небезпечним через загрозу певного «розхитування» мовної норми» (с. 89); «Автору невідомі роботи, присвячені гуцульській фемінній лексиці <...> (с. 163)».

Завершують основний текст дисертаційної праці загальні висновки. Вони не повторюють висновків до розділів і корелюють із завданнями дослідження.

Належить зацентрувати на додатках до дисертації. Представлені у них діаграми увиразнюють висновки, надають їм чіткості, а всій роботі – стрункості. Заслуговує на схвалення й поміщений тут алфавітний покажчик фемінної лексики.

Основні положення дисертації пройшли належну апробацію на *шести* всеукраїнських та міжнародних конференціях та в *семи* публікаціях, *чотири* з яких оприлюднені у фахових виданнях категорії «Б», *одна* стаття – у міжнародному науковому виданні та ще *одна* – у виданні, індексованому у міжнародній наукометричній базі Web of science.

Загалом позитивно оцінюючи проведене дослідження, вважаємо за необхідне висловити такі зауваження й побажання.

1. Як ми вже зазначали, більшість підрозділів дослідження мають підпідрозділи. Загальне зауваження до їх структурування таке: текст підрозділу, що передує підпідрозділам, має бути невеликим (максимум 2 с., а не 5–6) і містити найзагальніші твердження, пояснені, конкретизовані й проілюстровані в подальшому викладі. Тож матеріал, що передує, наприклад, підпідрозділу 1.1.1, вповні міг би сформувати окремий підрозділ.

2. Уважаємо не вповні коректними непоодинокі твердження дисертантки на зразок: *У художньому стилі фемінативів на позначення жінок за станом здоров'я небагато – всього 3* (с. 157), адже це так виглядає на тлі зібраного нею фактичного матеріалу, а не всього масиву текстів української художньої літератури.

3. Складно погодитися, що слова *оптимістка, експертеса, координаторка, психологиня, рестораторка, бізнесменка, активістка, репортерка, кондукторка, авторка, директорка, інвесторка, піаністка, патріотка, імітаторка* тощо – іншомовного походження (с. 94; 133), а *нардєнка* – аббревіатура (с. 92). Такими є спільнокореневі з ними маскулінативи. Щодо іменників на позначення осіб жіночої статі – це власне українські лексеми, утворені від основ іншомовного походження за продуктивною словотвірною моделлю: основа особового іменника чол. роду + суфікс -к(а) → іменник жін. роду на позначення особи жіночої статі. Некоректними, крім того, вважаємо такі з формулювань дисертантки: фемінативи, утворені від основних фемінізуючих суфіксів -к-а, -иц-я та -ин-я; від фемінізувального суфікса -иц(я), утворені від суфікса -ин-я (с. 132, 134, 156, 157, 177 та ін.), позаяк тут треба вживати «утворені за допомогою / участю фемінізувального суфікса -к(а), -иц(я), -ин(я)». Не погоджуємося також з твердженнями авторки, що фемінативи *підозрювана, слідча* утворені «за допомогою закінчення

жіночого роду **-а**» (с. 102), а лексема *кохана* «просто має закінчення **-а**» (с. 147). На нашу думку, ці одиниці – результати морфолого-синтаксичного способу словотворення.

4. Не заперечуючи висновку дисертантки про багатий образотвірний потенціал фемінативів, усе ж не виявляємо його в деяких із наведених нею текстових фрагментах на підтвердження його слушності – див., для прикладу с. 154: *В однієї **продавчині** на їхньому ринку чоловік теж був таким шофером, і та жінка ставилася дуже легко до його можливих пригод <...>* (Володимир Лис, «Обітниця», с. 88).

5 У тексті дисертації трапляються стилістичні огріхи, скажімо: *Такий підхід розділяє* (замість *поділяє*) С. П. Семенюк (с. 31); *останнє твердження особливо справедливо* (правильно – *слушне*) *щодо чинних словникових норм* (краще *просто норм* чи *лексичних норм*) (с. 35); *через ряд* (тобто *низку*) *соціальних факторів* (с. 36); *другим найрозповсюдженішим* (властиво, *найпоширенішим*) *фемінним суфіксом мовознавці вважають **-иц***; *прийшли до такого висновку* (замість *дійшли такого висновку*) (с. 60); *експресивно-емоційна лексика в публіцистичному стилі має дослідницький інтерес* (доречніше – *викликає зацікавлення дослідників*) (с. 86); *функціювання позанормових* (радіше *неунормованих* чи *ненормативних*) *фемінних лексичних одиниць* (с. 127); *фемінативи* (назви жінок) *за семантикою ознаки* (очевидно, *із семантикою*) (с. 154; 157). Найчастотніші з них – одиниці на зразок *породжуючий, узагальнюючий, мотивуючий, фемінізуючий* (с. 80) супроти нормативних *породжувальний, узагальнювальний, мотивувальний, фемінізувальний*; словосполучки *з точки зору, у той час як* (у значенні *з погляду, тоді як*); словоформа *в якості* (у значенні *як*), пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* (*покладається, вживається, використовуються, розглядаються* тощо) замість форм на *-но (-ено), -то* (*покладено*) чи конструкцій із незворотними дієсловами (*використовують, вживають*) чи дієприкметниками (*розглянуті*). Деякі з

огріхів можуть призводити до затемнення суті висловленої думки, див., для прикладу: М. Д. Гінзбург, покликаючись на дослідження Я. В. Пузиренко, вказує на визначення процесу (очевидно, називає процес) номінації осіб жіночої статі іменниками чоловічого роду («лаборант Іванишина О. М.») маскулінізацією (с. 36); М. І. Навальна вважає експресивізацію розмовними елементами мови ЗМІ мовною антиномією коду текстів (замість коду і тексту) (с. 86). Подекуди авторка виявляє неухважність у вживанні розділових знаків, здебільшого ком (с. 73, 92, 130, 141, 153, 158 тощо).

Висловлені в рецензії зауваження й дискусійні міркування не знижують наукового рівня дисертації, не впливають на її загальну концепцію та обрану методологію. У ній не виявлено порушень академічної доброчесності, фальсифікацій та сфабрикованих теоретичних положень. Тож можемо стверджувати, що дисертаційна праця – цілісне, науково виважене, завершене дослідження, яке відповідає вимогам постанови Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 «Про затвердження порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» і за яке його авторка – Шеремет Анна Віталіївна – заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія.

Рецензент:

Марія ФЕДУРКО

доктор філологічних наук, професор, професор кафедри
фундаментальних дисциплін початкової освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

